

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА
И ПЕРСПЕКТИВЕ
РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Book CLXXV

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 40

COMMITTEE FOR THE STUDY OF THE LIFE
AND CUSTOMS OF THE ROMA

PRESERVATION, SAFEGUARDING AND PROSPECTS OF THE ROMANI LANGUAGE IN SERBIA

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD ON OCTOBER 20–21, 2016

Accepted for publication at the 6th Session of the Department of Social Sciences,
held on June 1, 2018, after being reviewed by Academicians *Tibor Varady*, Professors
Ranko Bugarski, *Dragoljub B. Đorđević*, *Ivana Vučina Simović*, *Ana Jovanović*, *Maja*
Miličević Petrović, *Dragan Todorović*, *Sanja Zlatanović*, PhD, *Stana Ristić*, PhD,
Mirjana Mirić, PhD

E d i t o r s

Academician TIBOR VARADY
BILJANA SIKIMIĆ, PhD

B E L G R A D E 2 0 1 8

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXV

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 40

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА И ПЕРСПЕКТИВЕ РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА

ОДРЖАНОГ 20–21. ОКТОБРА 2016.

Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука 1. јуна 2018. године
на основу рецензија академика *Тибора Варадија*, професора *Ранка Бугарског*,
Драгољуба Б. Ђорђевића, *Иване Вучина Симовић*, *Ане Јовановић*, *Маје Миличевић*
Петровић, *Драгана Тодоровића*, др *Сање Златановић*, др *Стане Ристић*, др
Мирјане Мирић

У р е д н и ц и

академик ТИБОР ВАРАДИ

др БИЉАНА СИКИМИЋ

Б Е О Г Р А Д 2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Коректура
Невена Ђурђевић

Технички уредник
Никола Стевановић

Тираж
300 примерака

Штампа
Colorgrafx, Београд

© Српска академија наука и уметности 2018

САДРЖАЈ

<i>Предговор</i> – Тибор Варади, Биљана Сикимић	7
Горан Башић, <i>Право на службену употребу језика националних мањина у Републици Србији</i> – – перспективе ромског	13
Goran Bašić, <i>The right to official use of languages of national minorities in the Republic of Serbia</i> – – Prospects of Romani	30
Баја Лукин Сaitовић, <i>Ромски језик:</i> <i>актуелни процеси стандардизације у Србији</i>	31
Baja Lukin Saitović, <i>Romani: Current standardization processes in Serbia</i>	44
Ljatif Demir, <i>Romski jezik u 21. stoljeću: u labirintu varijeteta ili novim putem ka (re)standardizaciji</i>	45
Ljatif Demir, <i>Romani language in 21st century:</i> <i>the Labyrinth of Varieties or the new road toward (re)standardization</i>	65
Marcel Courthiade, <i>Consolidating the standardization of the Rromani language – past, present, future, in respect of dialectal diversity while granting easy worldwide communication in mother tongue</i>	67
Марсел Куртијаде, <i>Консолидација стандардизације ромског језика – прошлост, садашњост, будућност уз поштовање дијалекатског диверзитета и омогућавање једноставне комуникације на матерњем језику широм света</i>	105
Хедина Тахировић-Сијерчић, <i>Могућности очувања лингвистичке виталности ромског језика</i>	111
Hedina Tahirović-Sijerčić, <i>Possibilities for preserving the Romani language vitality</i>	130

Игор Лакић, <i>Ромски језик у Црној Гори – стање и перспективе</i>	131
Igor Lakić, <i>Romani language in Montenegro – state of art and perspectives</i>	141
Вера Клопчић, <i>Положај и употреба ромског језика у систему образовања и у медијима у Словенији</i>	143
Vera Klopčič, <i>The position and use of the Romani language in the education system and in the media in Slovenia</i>	154
Јелена Филиповић, Јулијана Вучо, <i>Зашто немамо српско-ромску билингвалну наставу у школама у Србији: у прилог поимању адитивне билингвалне наставе као друштвеног капитала</i>	155
Jelena Filipović, Julijana Vučo, <i>Why don't we have Serbian-Romani bilingual education in Serbia: towards an additive bilingual education as social capital</i>	174
Masako Watabe, <i>The NooJ Approach of Automatic Language Processing as a Tool for Systematization of Rromani Grammar in Both Description and Formal Teaching</i>	175
Масакo Ватабе, <i>NooJ приступ аутоматској језичкој обради као алатка за систематизацију ромске граматике у опису и формалној настави</i>	201
Свенка Савић, <i>Корпус(на) лингвистика и ромологија у Србији</i>	203
Svenka Savić, <i>Corpus Linguistics and Romology in Serbia</i>	223
Светлана Ћирковић, <i>Савремена лингвистичка истраживања ромских говора у Србији</i>	229
Svetlana Ćirković, <i>Contemporary linguistic research of Romani language in Serbia</i>	251
Љубица Ђурић, <i>Ромолошка лексикографија у Србији: стање и доступност</i>	253
Ljubica Đurić, <i>Romani lexicography in Serbia: state of the art and availability</i>	270
Рајко Ђурић, <i>Ромски модални глаголи, нека отворена питања</i>	271
Rajko Đurić, <i>Romani modal verbs – some open questions</i>	282
Биљана Сикимић, <i>О говору београдских Рома крајем 19. века: Дејвид МекРичи</i>	283
Biljana Sikimić, <i>On Belgrade Roma vernacular at the end of the 19th century: David MacRitchie</i>	308
Анамарија Сореску Маринковић, <i>Панчевачки Роми Габори: вера и језик вере</i>	309
Annemarie Sorescu-Marinković, <i>Gabori Roma of Pančevo: Faith and the language of faith</i>	326

ПРЕДГОВОР

Српска академија наука и уметности и њен Одбор за проучавање живота и обичаја Рома Одељења друштвених наука на скуповима и трибинама посвећеним Ромима редовно се баве и питањима ромског језика и језика Рома. Тако је у тематским зборницима радова, почевши од 1992. године до данас, увек било места за лингвистичке студије или студије које су се из угла других хуманистичких дисциплина на неки начин дотицале и лингвистичких тема. Зборник радова *Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији* – у целини је посвећен ромском језику и први је такав у издањима Одбора.

У првом објављеном зборнику Академијиног Одбора за проучавање живота и обичаја Рома *Развитак Рома у Југославији. Проблеми и тенденције* (М. Мацура, ур.) (Београд: САНУ, 1992) објављене су лингвистичке студије Марсела Куртијадеа, Јанардан Синга Патаније и Шаипа Јусуфа. У следећем по реду зборнику *Друштвене промене и положај Рома* (М. Мацура, А. Митровић, ур.) (Београд: САНУ, 1993), није било лингвистичких радова.

Зборник *Цигани/Роми у прошлости и данас* (М. Мацура, ур.) (Београд: САНУ, 2000), објавио је радове са трећег по реду ромолошког скупа, одржаног 1996. Овај зборник садржи посебно поглавље посвећено теми „Језик и образовање“, у оквиру које су и две лингвистичке студије: Трифуна Димића и Ибрахима Османија. Уводну реч за зборник написао је лингвиста Павле Ивић (стр. 5–7). Два кључна питања која ова студија покреће и сада су, после више од двадесет година, актуелна у савременој ромологији. Први став Павла Ивића тиче се стандардизације ромског језика и имплицитно указује на званичан став лингвиста у Србији крајем 20. века:

Учење стандардног ромског, који неизбежно мора садржати мноштво импровизованих речи из цивилизацијске и апстрактне сфере, стављаће

сваког појединца пред озбиљан задатак, знатно тежи од учења стандардног језика средине, који се не мора посебно савладавати, него се, пошто испуњава човеково окружење, из њега неосетно упија у човека. (...) Ромски језик је од свих језика најмање подесан за амбициозну, друштвено релевантну стандардизацију. Нема изгледа да би неки ромски стандардни језик, било општи или регионални, могао постати заједнички комуникациони медиј Рома у Европи, или у некој европској земљи. (...) Бојим се да би наметање неког ромског стандардног језика у школама могло само отежати ионако не баш једноставан процес школовања ромске деце.

Лингвистичка ромологија, бележи даље Павле Ивић, веома је захвално поље истраживања: она од истраживача захтева вансеријска знања која превазилазе оквире опште и посебне лингвистике, њој се као науци предвиђа лепа будућност. Друго питање тицало се односа дијалеката и стандарда:

Управо оне околности које отежавају његову стандардизацију чине га фасцинантним предметом лингвистичких истраживања. Када наука буде располагала подробним описима свих ромских дијалеката, то ће омогућити да се утврде њихове сличности и разлике, да се реконструишу путеви и донекле хронологија њиховог гранања. (...) једном речју, за лингвистичка проучавања језичка ситуација европских Рома остаће елдорадо.

После скоро десетогодишње паузе, следећи зборник у овом низу *Друштвене науке о Ромима у Србији* (Београд: САНУ, 2007) објављује и радове нове генерације лингвиста – Биљане Сикимић, Светлане Ћирковић и Мирјане Мандић. У још једном зборнику са скупа *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (Београд: САНУ, 2012) већ у наслову се појављује „језик“ као једна од основних тема, па садржи и четири лингвистичка рада: Игора Лакића, Биљане Сикимић, Петра Радосављевића и Анамарије Сореску Маринковић, ови радови се тичу како ромског језика, тако и румунског којим говоре Бањашаи. У зборнику *Прилози стратегији унапређења положаја Рома* (Т. Варади, Д. Б. Ђорђевић, Г. Башић, ур.) (Београд: САНУ и Заштитник грађана Републике Србије, 2014), рад о румунофоним Бањашима објављује Анамарија Сореску Маринковић. У зборнику *Роми Србије у XXI веку* (Т. Варади, ур.) (Београд: САНУ, 2018), могу се наћи и лингвистички радови Марсела Куртијадеа (о стандардизацији ромског језика) и Биљане Сикимић (о спорном идентитету Ковача у Санџаку).

Тек радови настали у 21. веку отварају питање изједначавања ромског језика и језика којим говоре Роми, што даље, са своје стране, отвара још једно широко дискутовано питање – ко су све Роми у Србији и које све језике говоре као свој први и други језик (будући

да постоји широко прихваћен став, како у академској заједници, тако и међу ромским активистима, да су сви Роми у Србији – двојезични). Ситуација је у пракси ипак сложенија: двојезични или вишејезични су сви Роми осим оних који су већ напустили ромски језик, било да су у питању целе заједнице или само поједине породице.

Сви ови радови, мада садрже вредне научне увиде, у целини узевши ипак не дају репрезентативну слику о стању ромског језика у Србији, нити су довољни да се може говорити о постојању ромолошке лингвистике као развијене дисциплине у Србији.

Одбор за проучавање живота и обичаја Рома САНУ покушао је да, прво организацијом међународног научног скупа „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“ у Београду 21–22. 10. 2016, и сада издавањем тематског зборника радова под истим именом, допринесе афирмацији ромологије у Србији и да представи реално стање у заштити ромског језика. На скупу је било изложено 18 радова, од којих се 15 објављује у овом зборнику.

Идеја организатора скупа била је да окупи истраживаче који би изложили своје ставове на основу актуелног пресека стања у заштити ромског језика и унапред понуђеног сета питања. Скуп је остао отворен и за теме ван задатог оквира које су као актуелне предложили сами истраживачи. Међу темама је и листа угрожених језика Унеска која класификује ромски језик у Србији као „дефинитивно угрожен“ (*definitely endangered*). У целом свету, према проценама Унеска, има око три и по милиона говорника ромског језика. Међутим, у Србији не постоје тачни научни подаци о броју говорника ромског језика, нити о стању његове социолингвистичке виталности. Не постоје ни тачни научни подаци о ромским дијалектима и локалним говорима (о броју говорника и географским ареалима). Не постоје ни тачни подаци о Ромима мигрантима и стању њиховог језика, као ни увиди у социолингвистичку ситуацију репатрираних Рома.

Организатори су желели да радови на скупу предложе основне мере заштите. Међу такве мере спадало би, на пример, снимање локалних говора и њихово мапирање, а у следећој фази постављање базе података о ромским говорима. База података би укључивала усмене и писане изворе како за све дијалекте, тако и за ромски стандард. Поставило се и питање конкретних начина обједињавања свих постојећих, већ обављених истраживања, у једну централну базу података и умрежавање истраживача. Организатори су имали у виду чињеницу да у Србији не постоји Завод за културу Рома, који би могао да буде носилац таквог посла, као и да је број компетентних истраживача веома мали. Очекивало се да скуп иницира оспособљавање тима истраживача који би могли да обаве сложене теренске задатке (дијалектолошке и социолингвистичке природе), а који би истовремено радили на другим обли-

цима очувања ромског језика, пре свега у настави. Жеља је била да се на основу радова помогне увођењу ромског језика и културе на академском нивоу у оквиру факултетских наставних планова и програма.

Још један од циљева скупа било је стицање увида у лингвистичка истраживања ромских говора у Србији и мапирање свих варијаната ромских говора уз евентуалну процену броја говорника сваког од њих. Други постављени циљ била је подршка академској настави ромског језика: успостављање консензуса око језичког стандарда, преглед постојећих искустава у настави ромског језика и препоруке за савремену методiku наставе ромског језика као матерњег и нематерњег и, посебно, српског као нематерњег језика репатрираних Рома.

Учесницима скупа биле су предложене следеће оквирне теме: Ромски говори у Србији: дијалектолошки и социолингвистички увиди, Граматички опис ромског језика, Документовање ромских говора у Србији, Лингвистичка виталност ромског језика у Србији, Језичка политика у Србији о ромском језику, Инструменти заштите ромских говора у Србији, Ромски стандардни језик у Србији, Настава ромског језика на свим образовним нивоима, Ромски као нематерњи језик и Ромски језички пејзаж (*linguistic landscape*). А како је увид у стање заштите ромског језика у земљама у региону неопходан да би се боље осветлила ситуација у Србији, на скуп су били позвани и истраживачи из Босне и Херцеговине, Мађарске, Словеније, Хрватске и Црне Горе, уз истраживаче који су омогућили увиде у европске и светске оквире заштите ромског језика.

Зборник радова је уреднички обликован према научним изазовима које су понудили сами радови. У оквиру језичке политике посебно се издвајају радови са још увек нерешеном темом стандардизације ромског језика, уз посебан преглед актуелне језичке политике са акцентом на положај ромског језика у Србији, аутора Горана Башића. Следе радови који се баве очувањем и заштитом ромског језика у земљама у региону (Игора Лакића и Вере Клопчич, донекле и прилог Хедине Тахировић Сијерчић).

Настава ромског језика била је планирана као једна од основних тема: ипак, стањем наставе ромског језика у Србији бави се само коауторски рад Јелене Филиповић и Јулијане Вучо, а студија Масако Ватабе аутоматском језичком обрадом ромске граматике и њеном применом у формалној настави.

У зборнику следи тематски блок радова који се баве анализом садашњег стања у ромолошкој лингвистици у Србији: применом корпусне лингвистике бави се студија Свенке Савић, актуелним теренским истраживањима ромског језика студија Светлане Ћирковић, а стањем у ромолошкој лексикографији студија Љубице Ђурић. Нека конкретна питања лексикографске обрађености ромских модалних

глагола проблематизује прилог Рајка Ђурића. Домену историје ромологије у Србији (са анализираним узорцима говора београдских Рома са краја 19. века) припада студија Биљане Сикимић, а прилог Анамарије Сореску Маринковић из угла антрополошке лингвистике прати феномене употребе ромског језика у литургијској пракси малих верских заједница и тиме анализира звучни ромски језички пејзаж из савремене, неспорно ефемерне перспективе.

Радови који се у коначној форми објављују у зборнику припадају следећим лингвистичким поддисциплинама: језичка политика и заштита језика, методика наставе ромског језика, историја и преглед ромолошке лингвистике у Србији као и лингвистичка антропологија. Тематски блок језичке политике почиње уводним радом Горана Башића о службеној употреби ромског језика у Србији. Неке радове прожима одјек актуелне расправе о различитим задацима ромологије као науке и као примењене дисциплине, односно разматрања о приоритету лингвистичког описа у односу на активности у раду на стандардизацији. У зборник су укључена различита, понекад међусобно супротстављена мишљења о стандардизацији и начинима стандардизације ромског језика као и посебне улоге ромске (а не само ромолошке) академске заједнице у тим процесима.

Осим ових, у савременој ромологији и иначе актуелних тема, око којих ни данас у светској академској заједници нема јединственог става, кроз радове се може сагледати и слика знатно узапредилог стања у ромологији на некадашњем југословенском простору који, између осталог, одликује пролиферација аматерских лексикографских покушаја, употреба и (зло)употреба лексикографије. О овом феномену посебно реферишу студије Вере Клопчич, Љубице Ђурић, Рајка Ђурића, Свенке Савић, али и других аутора који се ове теме узгредно дотичу, свако на свој начин.

Већина радова у зборнику обухвата по неколико лингвистичких и сродних ромолошких тема, а аутори се често међусобно допуњавају и тематски надовезују: питањима стандардизације ромског језика, свака из свог угла, баве се студије Свенке Савић, Баје Саитовића, Љатифа Демира и Марсела Куртијадеа. Значајне предлоге за рад на корпусу дају Свенка Савић и Светлана Ћирковић. Валоризацијом преводилаштва са ромског и на ромски баве се посебно Свенка Савић и Хедина Тахировић Сијерчић.

Зборник као целина показује и то да је у Србији и у региону стасала нова генерација лингвиста ромолога, способна да се бави ромолошком лингвистиком као универзалном научном дисциплином, која, и када се бави анализом локалног, мора уважавати достигнућа светске науке.

Академик Тибор Варади и др Биљана Сикимић

РОМСКИ МОДАЛНИ ГЛАГОЛИ: НЕКА ОТВОРЕНА ПИТАЊА

Рајко Ђурић

А п с т р а к т. – Прилог се бави модалним глаголима као једним од сложених места у функцији стандардизације ромског језика и наставе ромског као страног језика. Представљају се нормативно-граматичка решења и постојећа лексикографска пракса. Увид у постојећу лексикографску праксу је посебно значајан док се не изради речник стандардног и/или књижевног ромског језика без кога се не може обавити стандардизација језика. У овом светлу анализирани су глаголи *daštil, šaj, tol, mangel, kamel, tromal*.

Кључне речи: ромски језик, глаголи, модали, лексикографија, стандардизација, дијалекти

Бројне лингвистичке студије посвећене су модалним глаголима и модалним конструкцијама у ромском језику. У питању су студије Норберта Борецког (Boretzky 1996), затим Виктора Фридмана (Friedman 1985) и Јарона Матраса (Matras 2001), а посебно његова коауторска студија са Виктором Елшиком (Elšik/Matras 2009). Поглавља посвећена модалним глаголима постоје и у значајним ромолошким монографијама о посебним ромским говорима (Boretzky 1994) или у свеобухватним прегледима ромског језика (на пример, Matras 2004). На овом месту вреди указати на став Норберта Борецког да је неопходно посебно се бавити модалним футуром (Boretzky 1994: 126–128), једнако је важно његово запажање да – будући да ромски језик нема посебан глагол за 'морати' – на његово место долазе различите позајмљенице и да у том смислу постоји конкуренција директних

позајмљеница: *trubul*, *musaj*, *mora*. У истој функцији у калдерашком ромском Борецки је уочио појаву конструкције *si te* која је настала под утицајем балканских језика у којима конструкција 'имати да' има значење 'морати' (Boretzky 1994: 137–139).¹

Студија о ромским глаголима (Ђурић 2011: 107–211) само је делимично покрила модалне глаголе (наиме, обрађени су само модали аутохтоног порекла *šaj* и *tromal*). Будући да се стандардни ромски језик у великој мери заснива на калдерашким говорима, и модални глаголи у стандардном ромском језику су двојаког порекла, аутохтоног ромског и позајмљенице – из румунског, српског или, посредно, немачког језика. Ромског порекла су *šaj* 'моћи', *tromal* 'смести', *mangel* 'желети, захтевати, тражити', *kamel* 'хтети, желети', *mol* 'вредети' и *daštil* 'моћи'. Позајмљенице су глаголи *trebel* 'ребати' из српског² (док би варијанте *trubul*, *trubuj* истог глагола могле бити румунски славизам)³ и глагол *musaj* 'морати', који је у ромски стигао посредно из немачког језика, а преко румунског.⁴

Функција модалних глагола уопште јесте да спецификују однос између субјекта и глагола у семантичком погледу (да ли је при том реч о претпоставци, дозволи или нужности) и са друге стране да изразе субјективну процену говорника која се очитује у опису облика модуса, на пример: *Sov!* ('Спавај!') – *Tu trebel te soves.* ('Ти треба да спаваш').

Наша истраживања показују да те функције имају још неки глаголи у ромском језику, пре свега копула *si* када има значење 'имати', и њен одрични облик *naj*, када има значење 'немати', затим *lel* 'узети' и *del* 'дати' и тако даље.

У циљу илустрације навешћемо реченице са модалним глаголима:

Nada **šaj** *te džal* khere an 15 sata. Нада може ићи кући у 15 часова.

Voj **ni daštil** *te džal khere* majanglal tar 18 sata. Она не може ићи кући пре 18 часова.

O Marsel **mangel** *te xal* mačho. Марсел жели да руча рибу.

¹ Борецки анализира модалне изразе ('хтети', 'моћи и 'морати'), односно калдерашке глаголе *kamel*, *mangel*, *šaj*, *našti*, *dašti*, којима додаје и глагол *žanel* 'знати' са модалним значењима (Boretzky 1994: 137–139).

² Више о ромском глаголу *trebel* 'ребати' у: Ђурић 2005: 177–179.

³ Марсел Куртијаде за овај модални глагол који „потиче из румунске речи *trebuie* (славенског порекла), са наставком *-l* трећег лица јединице ромских глагола: *trobul*, *trubul*, *trebul*, *trobал* и сл., зависно од дијалекта“ у раду на стварању међународне терминологије предлаже варијанту *trobал* и третира је као тематски глагол, са прошлим временом *trobándilo* 'требало је' у балканској варијанти и *trobajas* у небалканској „због незгодне хомонимије других облика“ (Cortiade 1992: 204).

⁴ Више о ромском глаголу *musaj* 'морати' у: Ђурић 2005: 177. Мађарско порекло овог глагола претпостављају Boretzky/Igla 1994.

Amen **tromas** *te najias* an bazeno. Ми смемо да се купамо у базену.
 Mor dad **trebel** *te kinel* medikamentura mi dajake. Мој отац треба да купи лекове за моју мајку.
 Mi phen **musaj** *te telefoniril* pe čhaveske. Моја сестра мора телефонирати своме сину.
 Ni **mol** *te akharas* les po abijav, vov gelo an Berlino. Не вреди да га позивамо на свадбу, он је отишао у Берлин.

Модални глаголи *šaj*, *trebel*, *musaj* и *mol* имају исти облик у свим лицима јединине и множине у индикативу презенте:

me šaj/trebel/musaj/mol – ја могу/треба/морам/вреди
 tu šaj/trebel/musaj/mol – ти можеш/треба/мораш/вреди
 vov, voj šaj/trebel/musaj/mol – он/она може/треба/мора/вреди
 amen šaj/trebel/musaj/mol – ми можемо/треба/морамо/вреди
 tumen šaj/trebel/musaj/mol – ви можете/треба/морате/вреди
 von šaj/trebel/musaj/mol – они/оне могу/треба/морају/вреди

Глагол *tromal* мења се на следећи начин:

me tromav – ја смем
 tu tromas – ти смеш
 vov, voj tromal – он, она сме
 amen tromas – ми смемо
 tumen troman – ви смете
 von troman – они смеју

Као пуни глагол мења се и глагол *kamel* који у ромском, осим глагола (копуле) *sem* и *ovav*, има улогу помоћног.

me kamav – ја хоћу
 tu kames – ти хоћеш
 vov/voj kamel – он/она хоће
 amen kamas – ми хоћемо
 tumen kamen – ви хоћете
 von kamen – они хоће

Модални глагол *mangel* мења се, такође, као пуни глагол:

me mangav – ја желим
 tu manges – ти желиш
 vov/voj mangel – он/она жели
 amen mangas – ми желимо
 tumen mangel – ви желите
 von mangel – они/оне желе

Глаголи *tromal* и *mangel* у претериту и футуру имају облике као пуни глаголи.

Претерит

me tromajem – смео сам
 tu tromajan – смео си
 vov/voj tromaja – он/она је смео/смела
 amen tromajam – смели смо
 tumen tromajen – смели сте
 von tromajen – смели су

Футур

me tromava / ka tromav – ја ћу смети
 tu tromasa / ka tromas – ти ћеш смети
 vov/voj tromala / ka tromal – она/она ће смети
 amen tromasa / ka tromas – ми ћемо смети
 tumen tromana / ka troman – ви ћете смети
 von tromana / ka troman – они ће смети

Глагол *kamel* има следеће облике у претериту:

me kamlem – ја сам хтео
 tu kamlan – ти си хтео
 vov/voj kamla – она/она је хтео/хтела
 amen kamlam – ми смо хтели
 tumen kamlen – ви сте хтели
 von kamlen – они су хтели

Овај глагол има, дакле, у претериту маркер *-l-*. У футуру има истовремено улогу помоћног глагола и мења се као пуни глагол.

me kamava / ka kamav – хтећу, ја ћу хтети
 tu kamesa / ka kames – хтећеш, ти ћеш хтети
 vov/voj kamela / ka kamel – хтеће, он/она ће хтети
 amen kamasa / ka kamas – хтећемо; ми ћемо хтети
 tumen kamena / ka kamen – хтећете; ви ћете хтети
 von kamena / ka kamen – хтеће; они ће хтети

Међутим, глагол *trebel* се користи или као у српском књижевном језику, без промене, или као у говору, што значи са променама. У случају када је непроменљив, облици су му *trebel* или *trebela*. Када је променљив, у претериту има облике *trubijeta*, *trubijana*, *trubija* и тако даље; у футуру *trubuva* или *ka trubuv*, *trubusa* или *ka trubus*, *trubula* или *ka trubul* и тако даље.⁵ Слично се понаша и глагол *musaj*

⁵ Кајтазијев речник бележи само варијанту *trubul* (у претериту *trubija*, *trubusarda*), *trubuj* у значењима 'требати' и 'морати, ваљати'. У посебну одредницу одваја адвербијалну функцију: *trubuj* 'нужно је, треба'. Краснићи има одреднице *trebal* (у оквиру које је наведена варијанта *trubul*) и *trubul* 'треба', *trubul pe(s)* 'треба се'. Речник Boretzky/Igla 1994 као основну одредницу има помоћни глагол *trubul* (потврђен код Кал-

који у претериту има: *musajeta*, *musajana*, *musaja* и тако даље.⁶ У футуру се мења уз употребу скраћеног облика *kamel – ka*: *Me ka musaj*, *tu ka musaj*, *vov/voj ka musaj* и тако даље.

1. *daštil*

Детаљније о овом глаголу у: Đurić 2005: 175–177. Глагол *daštil* мења се у претериту као каузатив: *me daštisardem*, *tu daštisardan*, *vov/voj daštisarda* и тако даље, а у футуру уз употребу партикуле *ka*:

me ka daštiv – ја ћу моћи

tu ka daštis – ти ћеш моћи

vov/voj ka daštil – он/она ће моћи

У речнику Boretzky/Igla 1994, у одредници *dašti(saré)l* овај глагол означен је као помоћни, са значењем 'моћи', иначе глагол је познат само калдерашким говорима. Вероватно из истог разлога (ограниченост употреба на калдерашке говоре) глагол *daštil* уопште није забележен ни у Кајтазијевом, ни у Краснићијевом речнику.

Са друге стране, у Ухликовом (српскохрватско-ромском) речнику (Uhlik 1983) као ромски еквиваленти за значења 'могу, у стању сам' наводе се следећи глаголи и то овим редоследом:⁷ *šaj*, *šaje*, *šajiv*, *dašti*, *daštiv*, *šajisarav*, *daštisarav*, *džanav*, *amburi*, *amboriv*.

2. *šaj*

Највећи број значења има глагол *šaj*, који се користи у циљу добијања дозволе, неке информације, савета или саопштавања података о нечијој способности или вештини. (Детаљније о овом глаголу в. у: Đurić 2005: 171–175; Đurić 2011: 194). Примери:

Dade, šaj te džav te khelav? Оче, могу ли поћи да играм?

Mor pandže beršego čhavo šaj te plivil. Мој петогодишњи син може (уме) да плива.

Voj šaj te prastal trin sata bi pauzako. Она може трчати три сата без паузе.

Šaj te des man udžile šel evra? Можеш ли ми посудити сто евра?

Kon šaj te phenel mange sar šaj te resav so maj sig an Berlino? Ко може да ми каже како могу стићи што брже у Берлин?

дераша и Гурбета), са бројним варијантама (*trubuj*, *trobul*, *trobuj*, *trebul*, *tribul*, односно арлијско: *trebonel*, *trobinel*).

⁶ Кајтазијев речник нема одредницу *musaj*, док је Красићи само констатује (*musaj* през. 'мора'). Речник Boretzky/Igla 1994 означава *musa(j)* као безлични помоћни глагол који је у дијалектолошком погледу ограничен на гурбетске и калдерашке говоре.

⁷ Редослед ромских лексема у речнику Радета Ухлика почиње, по правилу, гурбетским потврдама, а онда долазе калдерашке и арлијске, на самом крају су обично примери из шатровачког језика.

Осим помоћних глагола, и глагол *šaj* може да изрази хипотетичке или проблематичне ситуације и стања. Примери:

Šaj si Del! Можда Бог постоји!

Šaj si nasvalo. Можда је болестан.

Šaj ovel. Може бити.

Geja te šaj ovela, lačhe ovela ludujenge. Ако може тако бити, биће добро за обојицу.

Si te šaj! Има да може! Односно: Има да буде!

Te šaj bi bi mango. Ако би могло без мене.

Te šaj, per dži mande. Ако можеш, допадни до мене.

So šaj – šaj, so našti – našti! Шта може – може, што не може – не може!

Модални глагол *šaj* поред индикатива, може да буде и у конјунктиву, као што то показују и наведени примери (партикула *te* + облик презента), затим у кондиционалу или прекативу. Примери за кондиционал:

Šaj kama arači mundardosa! Могao си јуче да погинеш!

Tu šaj ovesa baxtalo lasa. Могao си да будеш срећан са њом.

Sa godova šaj kama ačhela lenge, te sasa len godji an šoro! Све је то могло њима остати да су имали мозга у глави!

Пример за прекатив (термин *прекатив* преузет је из немачке лингвистичке терминологије, а одговарао термину *иреалис* уобичајеном у српској лингвистици):

Šaj ovel kaj o Devel vi amen jekvare baxt dela! Може бити да ће Бог и нас једном усрећити!

Овај глагол може бити и у абилитиву (термин *абилитив* преузет је немачке лингвистичке терминологије и означавао би могућност у оквиру иреалиса у складу са српском лингвистичком терминологијом):

Dar maj, kaj šaj te čhadav po ringišpilo. Бојим се да могу повраћати на рингишпилу.

Испред глагола *šaj*, не може да стоји негација. Непосредно иза њега може се употребити негација *ni* 'не, неће' или *na* 'не'. Негација глагола *šaj* има облик *našti* 'не може' (другачије о овоме в. у: Ђурић 2005: 177).⁸ Иначе глагол *šaj* може стајати у комбинацији са модалним глаголима.

Речник Boretzky/Igla 1994 у одредници *šaj* (*te*) овај општеромски глагол означава као помоћни безлични са значењем 'моћи'. У одредници се наводе и два израза: бургијашко *šaj ajan?* и арлијско *šaj avilan?* као врсте поздрава, затим калдерашки израз *te šaja* у значењу 'кад би он

⁸ Даљу дискусију око етимологије негираног облика *našti* наведену у речнику Boretzky/Igla 1994 s.v., в. у: Kostov 1999: 134–135.

могао' и један израз босанских Гурбета – *šaj avel* у значењу 'може бити'. Исти речник има и посебну одредницу за прилог *šaj* на основу калдерашког говора, а са значењем 'могуће'. Одредница *šajipé* потврђује постојање именице мушког рода са значењима 'могућност' и 'способност'.

Кајтазијев речник, са своје стране, има одредницу *šaj* 'моћи' уз коју је наведена и прилошка употреба исте лексеме: 'можда; може'. Друга одредница потврђује постојање глагола *šajil*, *šajisarel* са претеритом *šajisarda* у истом значењу. Посебне одреднице у Кајтазијевом речнику имају именица *šajdipe* 'шанса, могућност' и придев *šajutno* 'могућ'.

Знатно је разуђенија лексикографска обрада овог глагола у Краснићевом речнику (који углавном не даје граматичке категорије): осим основног *šaj* 'може', у његов речник су ушле следеће лексеме као посебне одреднице: *šaisardo* 'омогућен', *šail* 'може', *šail pe(s)* 'може се', *šaipe* 'могућност', *šaiṽ* 'моћи (могу)', *šajutno* 'омогућилац', *šajikano* 'омогућилачки', *šajune* 'могуће' и *šajuno* 'могућ'.

3. *tromal*

Модални глагол *tromal* 'смети', који се тиче давања дозволе, изрицања забране, саопштавања неке претпоставке, процене и томе слично, представља етимолошки гледано, проширени облик глагола *tar*, 'штитити, спасити, осигурати'⁹ (етимолошка анализа и употреба дате су у: Đurić 2005: 179–181, Đurić 2011: 198).

Tromav *te dav andre?* Смем ли ући унутра?

Tromav *te pučav* kaj si i ulica Imanuel Kant? Смем ли да питам где је улица Имануела Канта?

Ni tromal *akate te fotografišil pe!* Овде није дозвољено фотографисање!

Tromav *te dav tut anglal?* Да ли смем да ти се обратим?

Ni tromas *te peraves lako autoriteto*. Не смеш оспоравати њен ауторитет.

Khonik **ni tromal** *te del la* majbut trinvardeš beršendar, takaj si lake pandžvardeš thaj šovto. Нико се не би усудио да јој да више од тридесет година, иако јој је већ педесет шеста.

Akava kaš **ni tromal** *te si učheder trinvardeš metarendar*. Ово дрво не сме бити више од тридесет метара.

Po than e bučako **ni tromal** *te pijel pe* alkoholo thaj tutuno. На радном месту не сме да се пије алкохол и пуши.

Од модалног глагола *tromal* постоји каузатив *tromarel* 'осмелити, осмелити се'. Од основе овог каузатива настали су облици за актив: *tromarel* 'постицати на одважност', и медијум *me tromardov* 'имам смелости, одважности', у претериту: *tromardilem* 'одважио сам се'; у футуру првом: *tromardijava* 'одважићу се'; у футуру другом: *ka tromardijav* 'ја ћу се одважити', и тако даље.

⁹ Другачију етимологију предлажу Boretzky/Igla s.v. *tromál*.

За овај општеромски глагол у значењу 'усудити се' и 'смети' речник Boretzky/Igla 1994 потврђује прво лице презента код босанских Гурбета *tromam*; претерит у калдерашком и гурбетском је *tromaja*, а код бургијаша *tromanilo*. У истој одредници наводи се и један израз: *či tromal pe* 'није дозвољено'. Исти речник има и одредницу *tromájvol* са варијантом *tromal pe* у пасиву – интранзитиву, са значењем 'сме се, дозвољено је'.

Кајтазијев речник уз глагол *tromal* (претерит *tromaja*) 'смјети' има и друге одреднице, изведене из овог глагола: прилог *tromale* 'храбро', именице: *tromalipe* 'храброст, смјелост', *tromanipe* 'слобода', *tromape* 'смјелост', и придеви: *tromano* 'слободан, храбар', *tromano vaxti* 'слободно вријеме', *tromavno* 'охрабрујући'.

4. mangel

Модални глагол *mangel* изржава жељу или – са негацијом – одбијање понуде, допадање, недопадање, и тако даље (за детаље уп. Ђурић 2005: 179). Примери:

So tu **manges**? Шта желиш?

Me **mangav** te kinav jek auto. Желим да купим ауто.

Manges so te xas? Да ли желиш нешто јести?

Ni **mangav** khanči, parikerav. Хвала, не желим ништа.

Потом, овај глагол се користи да би се саопштила нека намера или план, као у примерима:

So **manges** te keres dži breše? Шта намераваш да радиш догодине?

Често се користи у изразима, на пример:

Mangav tumenge e Devlestar but baxt thaj sastipe. Желим вам од Бога много среће и здравља.

У речнику Boretzky/Igla 1994 у одредници за овај транзитивни општеромски глагол (са претеритом *manglja*) издваја се чак пет значења: 1) 'хтети, желети', 2) 'вољети', 3) 'молити, тражити, захтевати', 4) 'просити', 5) 'трудити се, покушати'. Исти речник наводи и низ израза са овим глаголом: *mangel bori* 'просити девојку', *mangel devlese* 'просити', *mangel udžile/udžilipe* 'тражити, позајмити', *mangela te dinjol* 'полудеће' (из бургијашког говора), *mangol mandže o dži* 'туговати'. Облик *mangla pe* (на основу примера из Призрена) у истом речнику издвојен је као помоћни, безлични, у значењу 'обавезно': *mangla pe te nakhav* 'морам да идем'.

Кајтази издваја четири основна значења глагола *mangel*: 'хтјети, жељети', 'вољети', 'просити' и 'запросити, испросити (дјевојку)', а уз глагол *mangljarel* (претерит *mangljarda*) наводи три значења: 'изискивати', '(ис)просити (дјевојку)' и 'зажељети'. Ова основа иначе служи за грађење низа неологизама (на пример: *manglin* 'жеља', *manglo-*

maripasko 'ратоборан', *manglo-vakeripe* 'узречица', *mangluno* 'просјак', *manglutno* 'љубитељ, обожаваатељ', *mangljarno* 'жељан' и тако даље).

5. *kamel*

Помоћни глагол *kamel* 'желети' може имати пуни облик – *kamel*, или скраћени – *kam*, *ka*. Као модални глагол користи се у свим ситуацијама које изискују да се исказе хтење или жеља, и он је по значењу волунтативно-интенционалан.¹⁰ На пример:

Voj **kamel** *te xal* čokolada. Она жели да једе чоколаду.

Lake **kamel** *pe te phiradol*. Њој се прохтело да шета.

Глагол **kamel** саопштава особину или карактер неке особе, рецимо завист. На пример:

Kamel *te merel* kana dikhel so si man. Хоће да умре када види шта имам.

Може се користити у комбинацији са другим модалним, помоћним или пуним глаголима, мењајући притом значење, на пример:

Kamel *te ovel thagar*! Хоће да постане цар!

Kamel *te dav les* mor ilo. Тражи да му дам срце.

Šaj kama xasarela pesko šoro, me te kamlemas! Могao је изгубити главу, да сам ја хтео!

О глаголу *kamel* у значењу 'дуговати' в. и Đurić 2005: 169–171.

Овај општеромски глагол речник Boretzky/Igla 1994 одређује као прелазан: прво лице презента углавном гласи *kamav*, али у говорима босанских Гурбета, у Прилепу и Призрену гласи: *kamat*; претерит је *kamlja*. Речник издваја пет значења (према овом речнику у питању је полисемија, а не хомонимија): 1) 'волети', 2) 'желети, хтети', 3) 'тражити, захтевати', 4) 'намеравати' и 5) 'дуговати'. Рефлексивни облик *kamel pe(s)* има два значења: 1) 'бити уображен, сујетан' и 2) 'бити поносан', ту је укључен и израз: *kamel-pe тае* 'свиђа ми се'.

У Кајтазијевом речнику рефлексивни облик глагола *kamel* има посебну одредницу. Тако уз *kamel* (претерит *kamla*, *kamlja*) 'волети, љубити' постоји и: *kamel pe* 'допасти се'; 'вољети се, љубити се'.

6. *mol*

Модални глагол *mol* 'вредети' је непроменљив и статичан као и *šaj*. Он се, дакле, не мења по лицима и временима. Њиме се изражава вредност или значај некога или нечега (Đurić 2005: 181–183), на пример:

¹⁰ Промену овог глагола в. у: Đurić 2005: 169–171. Марсел Куртијаде скреће пажњу на чињеницу да ромски језик обично користи посуђенице за изражавање обавезе, односно потребе, а ређе речи изведене из корена *kam*- 'волети, хтети', као што је то код словачких Рома, или двоструким повратним глаголом као у Албанији (Cortiade 1992: 204).

O džanipe **mol** but. Знање много вреди.
 So **mol** akaja pustik? Колико кошта ова књига?
 But **mol** leske kaj džal an škola. Много му значи што похађа школу.

Овај глагол значи, зависно од ситуације и контекста, корист или исплативост. На пример:

O drab, kaj bičhalda maj mor phral, but **mol** mor sastimaske. Лек који ми је послао мој брат, вреди много за моје здравље.

Ni mol te kines gad xarne bakjenca, nakhli e nilajeski sezona. Не исплати се да купиш кошуљу са кратким рукавима, прошла је летња сезона.

Користи се и поименичено: *baro mol* 'велика вредност', *maškarutno mol* 'средња вредност', *tikno mol* 'мала вредност'.

Речник Boretzky/Igla 1994 у одредници *mol* бележи употребу овог глагола само у 3. л. презента и са поврдама у претериту: *molda*, *molja*, *molisarda* у значењу 'коштати, вредети' (примери претериталних форми су из говора босанских Гурбета). Забележена су и два израза: *so mol?* *Kozom mol?* 'колико кошта?'. У истој одредници преузет је и један пример из Краснићија: *Mol te zumavel pe* 'вредан покушаја'. Из Краснићијевих писаних извора преузет је у овај речник и транзитивни глагол *molde* у значењу 'вредновати, процењивати'. Глагол је иначе потврђен у калдерашком и гурбетском говору.

У Кајтазијевом речнику (Кајтази 2008) постоји само глаголска одредница *moldarel* 'коштати, стајати' са обликом *moldarda* у претериту. Друга глаголска одредница отворена је за глагол *mol-kerel* 'процењивати' са обликом *mol-kerda* у претериту и напоменом да је у питању арлијска варијанта. Именичке одреднице у овом речнику су *mol 2* 'цијена' у коју је укључен глагол *mol del* 'процијенити' и *molipe* 'цијена, вриједност; процјена; рачун'.

ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ

Различита лексикографска решења модалних глагола у расположивим речницима ромског језика указују на недоследност у обради модалних глагола – као основног лексичког фонда неког језика. Овај приказ само је илустрација неопходности рада на нормативном речнику ромског језика будући да већ постоје граматика (Ђурић 2005, 2012) и посебно правопис ромског језика (Ђурић 2011), који се, са своје стране, заснивају на другим фундаменталним лингвистичким делима, као што је то, између осталог, фонетика ромског језика Марсела Куртијадеа (Cortiaide 1986).

ЛИТЕРАТУРА

- Boretzky, Norbert. *Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texte und Glossar*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1994.
- Boretzky, Norbert; Igla, Birgit. *Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südosteuropäischen Raum*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994.
- Boretzky, Norbert. „Zu den Modalia in den Romani-Dialekten“, *Zeitschrift für Balkanologie* 32/1, 1996: 1–27.
- Cortiade, Marcel. *Romani fonetika thaj lehipa*, Titograd: NIO „Pobjeda“, 1986.
- Cortiade, Marcel. „Прилагођавање терминологије неромског порекла ромском језику“, *Развитак Рома у Југославији. Проблеми и тенденције* (Милош Мацура, ур.), Београд: САНУ, 1992, 195–209.
- Ђурић, Rajko. *Граматика ромског језика*, Београд: Откровење, 2005.
- Ђурић, Rajko. *Pravopis romskoga jezika*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“, 2011.
- Ђурић, Rajko. *Standardizacija romskog jezika*, Sarajevo: Udruženje Kali Sara, Romski informativni centar, 2012.
- Elšik, Viktor; Matras, Yaron. “Modality in Romani”, *Modals in the languages of Europe* (Hansen, Björn; Haan, Ferdinand de, eds.), Berlin: De Gruyter Mouton, 2009, 267–322.
- Fridman, Victor. “Balkan Romani Modality and other Balkan Languages”, *Folia Slavica* 7/3, 1985: 381–389.
- Kajtazi, Veljko. *Romano-kroacijako thaj kroacijako-romani alavari*, Zagreb: Odjel za orijentalistiku Hrvatskoga filološkog društva i „Kali Sara“, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj, 2008.
- Kostov, Kiril. Norbert & Birgit Igla, (1994). *Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südosteuropäischen Raum*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994, 418 pp., *Grazer Linguistische Studien* 46, 1999: 131–142.
- Krasnići, Alija. *Angluno rromano-srbikano, srbikano-rromano alavari*, Subotica: Rromane pustika, 2012.
- Matras, Yaron. “Tense, aspect and modality categories in Romani”, *Sprachtypologische Universalien Forschung* 54/2, 2001: 162–180.
- Matras, Yaron. *Romani. A linguistic introduction*, Cambridge: University Press, 2004.
- Uhlik, Rade. *Srpskohrvatsko-romsko-engleski rečnik*, Sarajevo: „Svjetlost“, OOUR Izdavačka djelatnost, 1983.

Rajko Đurić

ROMANI MODAL VERBS: SOME OPEN QUESTIONS

S u m m a r y

The article deals with modal verbs as one of the complex points in the process of standardization of the Romani language and the teaching of Romani as a foreign language. Normative-grammatical solutions and existing lexicographic practice are presented. An insight into the existing lexical practice is particularly important until a standard and/or literary Romani language is developed, without which language standardization cannot be carried out. In this regard, the following verbs have been analyzed: *daštil*, *šaj*, *mol*, *mangel*, *kamel*, *tromal*.

Key words: Romani, verbs, modals, lexicography, standardization, dialects